

Danka István

Tudásegész vagy tudásfragmentálódás

A tudás relációs elméletének utóélete az információs korban

BEVEZETÉS

E tanulmányban amellet fogok érvelni, hogy az információs társadalom korának egyik fő tudományfilozófiai problémája, amelyet a tudás széttöredezettségeként szokás emlegetni, a tudás egy téves vízióján alapul. E vízió – melyet a tudás aszimmetrikus relációelméletének (TARE) nevezek – nagyjából valamennyi hagyományos tudásfelfogás közös nevezőjének tekinthető, s lényegileg terhelt az írásbeliséget és nyomtatást mintául vevő filozófiai metaforikával. A XIX. század második felére a TARE tarthatatlanná vált; a széttöredezettség-körképet e tény belátásával magyarázhatjuk. Azt állítom azonban, hogy e körkép fogalmilag a TARE előfeltevésein élösködik; a tudás egy finomított relációs elmélete – éppen a multimédiális kommunikációból származtatható új metaforákra építve – nem csupán a hagyományos tudásegész-eszményt, de annak kritikáit is képes maga mögött hagyni.

Az ismert megközelítések a tudás elemzésekor többnyire megálltak egyfajta felszíni diagnózisnál; a tudás egységességébe vetett hitünk megrendüléséért a tudást kárhoztatták; ezt a jelenséget nevezük többnyire posztmodernnek. Magam azt állítom: a tudással kapcsolatos illúzióknak szertefoszlásáért nem a tudás: az illúzió a hibás. A tudás elsődleges előállítói, a szaktudományok művelői persze nemigen hajlanak önreflexióra (FABRI 2002, 18.); ennek oka egyszerűen az, hogy a tudásról alkotott tudásunk nem szaktudományos, hanem filozófiai kérdés. Nem árt tehát körülnéznünk az illúziók: a filozófia háza táján.

A MODERN TUDOMÁNYKÉP KÖRVONALAI

A tudás mibenlétének kérdése – noha legalább Platón Theaitétosza óta foglalkoztatja a bölcseleket – az újkorban, a tudományos tudás látványos halmozódásával vált középponti filozófiai problémává. Descartes számára logikai értelemben előbb van a tudás, csak azután a létezés; a gondolkodás faktumából minden további igazság deduktíve levezethető. A metafizika mint deduktív, matematizált tudomány eszméje hatja át aztán Spinoza és Leibnitz munkásságát. A karteizianizmussal párhuzamosan alakul ki a baconi hagyományból az empirizmus egyedi ismeretekből építkező tudásfelfogása; Locke szerint az absztrahálás, azaz egyedi ismereteink rendszerezett tudássá szervezése az embert az állatoktól megkülönböztető egyik legfőbb jegy; Berkeley és Hume éppen ezen absztraháló-általánosító, induktív módszertan kivitelezhetőségét kérdőjelezzik meg. Kant számára az elméleti filozófia alapkérdése a „Mit tudhatok?“, tehát nem a „Mi van?“ – a *prima philosophia* az episztemológia, nem az ontológia. Fichte saját filozófiáját egyenesen tudománytannak nevezi, s a tudhatóság tárgyává tett tudás adja

a hegeli dialektika alapját is: azzal, hogy egységbe foglalva megragadjuk a tudásunkat, az ezen egységről alkotott tudásunk révén kibővítjük azt egy magasabb absztrakciós szinten. Hegel szerint tehát a tudásunkra reflektáló tudás egyenesen a tudásgyarapodás fő mozgatórugója.

A tudás mint egységes egész gondolata – fogalmaz Nyíri Kristóf – „a XVI. és XVII. században, egyetlen tovatűnő történelmi pillanattig, valós eszmény” (NYÍRI 2003a, 7.). Noha „[a]z egységes tudásegészbe vetett hit a középkor során mindvégig eleven volt” (NYÍRI 2001), a modern természettudományok megszületése előtti egységkép azonban merőben más struktúrájú tudást feltételezett. A skolasztikus tudásegész a rendszerezettségét úgy éri el, hogy a fogalmi apparátus által lefedhetetlennek bizonyuló anomáliákat az apparátus további kiterjesztésével próbálja kiküszöbölni. A tudományos gondolkodás ellenben a taxonomikus-horizontális elrendezésen túl a tudás hierarchizálására, egységesítésére is törekszik (FOUCAULT 2000). Ennek feltétele egyfajta reduktív metodológia. A kor egyik legnagyobb vállalkozása egy univerzális nyelv megalkotása (NEUMER 2004); az ezen törekvéseknek köszönhetően megszülető analízis és koordináta-geometria segít számokban kifejezni a megfigyelések eredményeit, s a fizika így képessé válik arra, hogy gyakorlatilag kizárólag a (ható)okság metafizikai kategóriájára hagyatkozva magyarázza a jelenségeket, száműzve a klasszikus természetfilozófia kezelhetetlenül kiterjedett terebélyesedett fogalmi apparátusát. Hegel nem véletlenül bírálja Descartes-ot és Newtont, hogy a skolasztikus okoskodás elkerülése érdekében túl nagy teret engednek az empirikus vizsgálódásoknak, mert – *nota bene* – még a természetfilozófiába is beengedik azt (HEGEL 1977, 63.).

A TUDÁS ASZIMMETRIKUS RELÁCIÓELMÉLETE

A tudás azon felfogásainak közös struktúráját nevezem a tudás aszimmetrikus relációelméletének (TARE), amelyek szerint a tudás tematizálásának módja az, hogy megadjuk két, sajátos oppozícióba állított metafizikai kategória közötti viszony mibenlétét. A TARE két hiposztázált végpontot állít szembe, és a tudást e két végpont közötti *aszimmetrikus* relációként értelmezi.

A végpontok számtalan szempontrendszer alapján állíthatók fel. A legjellemzőbb az ismeretfilozófiai oppozícióba állítás (szubjektum-objektum), avagy ennek ontologizált változatai (szellem-anyag, lélek-test, újabban mentális-fizikai). Ezen oppozíciók mentén kifejtésre került aztán a filozófia története során számos további is; így a tudást tekintetjük megfelelésnek, vélekedések és igazság, ismeretek és tények, nyelvi és nemnyelvi, tudatbeli és valóságos, örökkévaló és múlandó stb. közötti viszonyoknak.

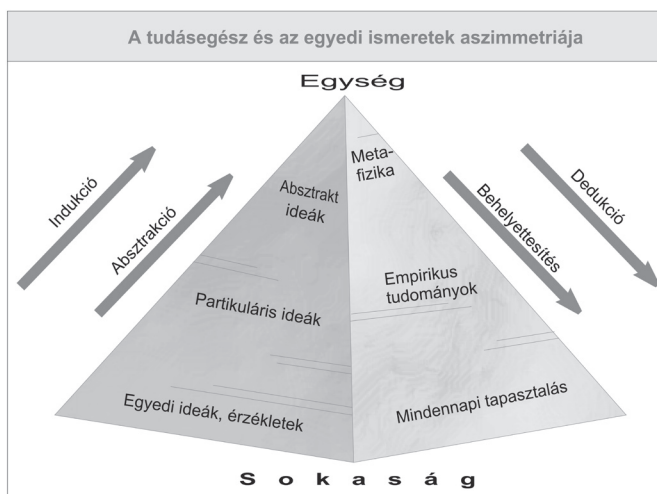

Ezen oppozícióknak itt persze még csak az áttekintésére sem vállalkozom; mindössze egyet ragadok ki, amely a céljaim függvényében a legkarakterisztikusabb: nevezetesen az egy-sok ellentétpárt. Ilyenképpen érve a tudásunk úgy nyerne meghatározást, miszerint az valamiféle sajátos viszony az eszményi tudásegész és az egyedi ismeretek sokasága között. A TARE tehát olymódon viszonyul a tudásegész kérdéséhez, hogy azt a kérdést vizsgálja, milyen viszonyban áll egymással töredékes információink kusza halmaza és a tudás egységének reménybeli víziója. A tudás olyan módon karakterizálандó, hogy a sokaság és egység közötti kapcsolatot biztosítani tudja.

A TUDÁS KÉT KLASSZIKUS MODELLJE

A tudás egységének kérdése szorosan összefügg a tudás biztos alapokra helyezésével. A karteziánus hagyomány számára tudásunk az általános elvekre való hivatkozásból származik, míg az empirizmus szerint az egyediből indul ki. Descartes úgy vélte, minden tudásunk a „Gondolkodom” igazságán alapul, ebből közvetlenül levezethetők a metafizika legfontosabb tételei, majd a metafizika már biztos alapjául szolgálhat a különféle szaktudományoknak. Descartes tudásrendszere tehát az egységre mint előfeltételre alapoz, s ebből kiindulva halad a sokaság felé.

A rivális felfogást Locke dolgozta ki, aki Descartes-tal szemben a sokaságból építkezve próbál a tudás egységére jutni. Szerinte egyedi megfigyelések során szerzett egyedi ideáink képezik tudásunk biztos alapját; ezen egyedi ideákból reflexió és absztrakció révén egyre általánosabb és általánosabb ideákra teszünk szert, míg végül eljutnánk az absztrakció végpontját képező egységig.

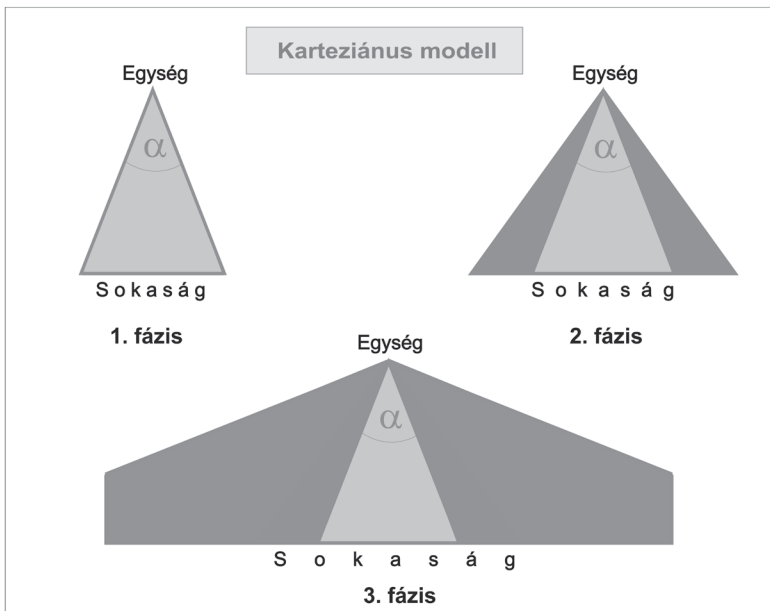
A két víziót egymás mellé – s szemléltetésképpen egy „tudáspiramisra” – vetítve látható, hogy felszíni ellentéteik ellenére tökéletesen azonos séma szerint működnek. A melékelt ábrán baloldalt egy ismeretelméleti modell látható, míg jobboldalt a tudásformák korabeli hierarchikus képe. Az egyes tudományos és ismeretelméleti szintek között persze nem vonhatók ugyanazon magasságban határok. A két nézet közötti *ismeretelméleti* különbség az egyedi és általános ideák közötti prioritás tekintetében van; az

empiristák az egyediből, a karteziánusok az általánosból indulnak ki. Ennek megfelelően a *tudás rendszerének* felépítése előbbieknél a mindennapi tapasztalással, utóbbiaknál a tapasztalást logikailag megelőző általános elvekből indul ki. A fő ellentét a két végpont közötti logikai sorrend tekintetében van tehát – s ez szüli aztán azt, hogy módszertanilag teljesen eltérő utat kell járjanak.

A karteziánizmus deduktív módszerét az egységből való kiindulási pont adja, melynek során az általános elveket egyedi esetekre alkalmazzuk, avagy az általános törvények formális vázába behelyettesítjük egyedi megjelenéseiket. Az empirizmus ellenben a sokaságból indul ki, s így ahhoz, hogy a kapcsolat valamiképpen létrejöhessen egység és sokaság között, a sokaságot egységesítenie kell; erre szolgál az egyedi ideák általános fogalmak alá rendezése, vagyis az absztrakció, és az egyedi megfigyelésekből általános törvényszerűségekre való következtetés, azaz az indukció. A tudásszerzés két, gyökeresen eltérő modellje tehát azonos sémán alapul, s a lényegi különbség valójában csupán megismerő és ismeret; egység és sokaság logikai prioritásának megítélésében áll. Azonban mindkét kép terhelt attól a közös előfeltevéstől, hogy a tudásunk mikéntjé e sajátos aszimmetrikus reláció tisztázásában kellene látunk – ha tehát a tudás mindkét modellje csődöt mondott, annak közös okát vélhetően éppen a TARE-ben kereshetjük.

A KÉT MODELL KUDARCÁNAK OKAI

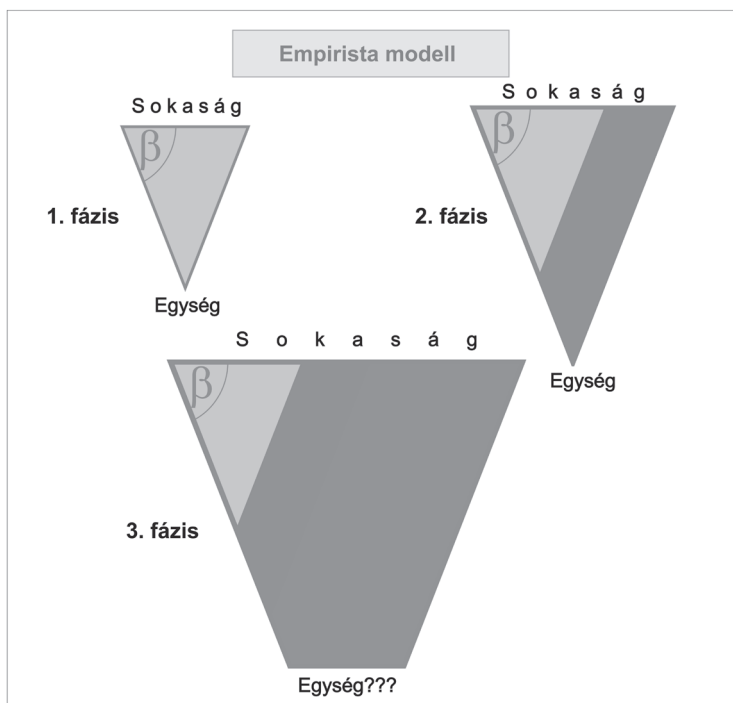
Nyíri Kristóf rámutat arra, hogy a tudományok szintézise, sőt, a tudás enciklopédikus összegzése már a XVIII. században lehetetlenné válik (NYÍRI 2000). A sokaság felől építkező tudásegész-felfogások kudarcát nem sokkal később követi az egységből kiindulóké is; Hegel az utolsó filozófus, aki még reménykedik abban, hogy minden tudásunk egyetlen rendezőelv alá szubszumálható. A tudásegész illúziója tehát meglehetősen

hamar szertefoszlik. Egyrészt a matematikai-logikai formalizálás korlátozott lehetőségűnek bizonyul, mert amint extrém esetekre (pl. irodalmi nyelv) próbálják alkalmazni, paradoxonok hadát szabadítja ránk. Másrészt a redukzív fogalmi keretet szétfeszíti a belétöltött empirikus tartalom: mára senki sem látja már át, milyen módon függenek össze akár egymáshoz igen közel álló tudományágak.

A két fentebb vázolt modell csődje azonban nem pusztán empirikusan-historikusan, de *a priori* módon is könnyűszerrel igazolható. Az alábbi kétszer három ábra temporális kontextusba helyezve ábrázolja az áhított tudásgyarapodás és a szintén áhított tudásegység közötti nyilvánvaló divergenciát – előbb az egységből, majd a sokaságból kiinduló teóriák esetére vonatkoztatva.

A karteziánus modellben az ismeretek felhalmozása az egyenlő szárú háromszög alapját képező oldalon látható; a növekvő mennyiségű információ organizálására ugyanaz a meghatározott deduktív apparátus áll rendelkezésünkre – ezt mutatja a szög. Az információ növekvő felhalmozásával a fix deduktív keret a sokaság egyre kisebb szeletét képes lefedni. A probléma csupán elodázható azzal, ha újabb és újabb előfeltevéseket veszünk fel, hogy az új ismereteket ezek alá rendszerezhessük. Ekkor ugyanis egyrészt egyre kevésbé lehet intuitív belátásokra hivatkozni az új posztulátumok bevezetésekor, másrészt maguk a rendezőelvek egyre átláthatatlanabbak lesznek, azaz az egység maga is óhatatlanul veszélybe kerül.

Az empirista felfogásban szintén a háromszög alapja: az ezúttal felül látható oldal mentén növekszik folyamatosan a sokaságból származó egyedi ismeretünk. A szög az emberi kognitív absztrakciós kapacitás felső határát jelöli; az egyre növekvő információmennyiség egy idő után olyan méreteket ölt, hogy véges kognitív képességeket

és véges élettartamot feltételezve, képtelenség az absztrahálás lépéseit az egységig végigkövetni. A társadalmi munkamegosztás, nevezetesen az absztrahálás végigvitelének kutatói csoportokra bízása persze elodázhathja a katasztrófát, de elkerülni nem képes. A különböző absztrakciós lépcsőfokokon álló kutatók ugyanis a lépcsőfokok számának jelentős növekedése folytán, bizonyos idő után, teljesen más absztrakciós szinten lévő fogalmiságot használnak, mint a sokasághoz, illetve az egységhez közelebb állók, így nyilvánvalóan teljesen képtelenek lesznek a vertikális szintű kommunikációra – s tehát nyilván horizontálisan is csak igen szűk területet láthatnak át.

Ha a fentiek helytállóak, úgy nem pusztán esetleges történeti okok vezettek a két modell kudarcához; a tudásegész eszménye, amennyiben azt az egy-sok oppozíció köré szerveződő TARE-változat szerint tematizált tudás fogalmára alapozzuk, *szűk-ségképpen* feloldhatatlan feszültséghez vezet. A válság kétféleképpen orvosolható: vagy feladjuk a tudásegészbe vetett hitünket, vagy feladjuk a TARE-t. Essen pár szó most arról, miért nem elégséges az előbbi.

A SZÉTTÖREDEZETTSÉG MÍTOSZA

A kép, amely szerint a tudásunkra vonatkozó tudás lehetőségének megszűnése szükségképpen a modernitás grandiózus tudás-projektjének végét jelentené, ugyanazon a tévedésen alapszik, mint a bírált vízió maga. A tudás széttöredezettségének mítosza ugyanis nyilvánvalóan attól az előfeltevéstől terhelt, hogy a tudás önnön természetéből fakadóan egységességre törekszik; s hogy a modernitás korának éppen azáltal fellegzett be, hogy ezen egységességet – mára egyébként nyilvánvaló módon – nem képes megvalósítani. Ha azonban belátjuk, hogy a tudásegész eszménye a TARE előfeltevéseitől terhelt, el kell vetnünk azt a hipotézist, hogy a tudásegész eszménye a tudásnak mint olyannak, s nem annak valamely sajátos értelmezése – jelesül a TARE – hibájából fulladt kudarcba; nem kell azt gondolnunk, hogy a fenti két modell sikertelensége egyúttal a tudásunknak magának a csődje is lenne.

A széttöredezettség mítoszának egyik fő hivatkozási alapja Lyotard nagyhatású munkája, *A posztmodern állapot* (LYOTARD 1993). Lyotard tudásegész elleni érvei a meta-narratívák lehetősége ellen irányulnak; az ellen, hogy tudásunk, amely a Lyotard-i nézet értelmében narratívák szerint szerveződik, nem foglalható olyan keretbe, amely egyetlen nagy elbeszélésben összegezhetné azt. A támadás célpontja nem a tudás, még csak nem is a tudás teljességének lehetősége; mindössze a mindent összegző elmélet, amelynek tárgya minden tudásunk (így magáról a mindentudásról való tudásunk is). A diagnózis – mint a fentiekből kiderül – véleményem szerint helytálló; azt a következtetést vitatom csupán, hogy ebből az következik, hogy valami katasztrófális törés állt be a tudásban magában: hogy immáron nem tehetünk különbséget tudás és vélekedés között. Csupán azért, mert nem adható meg a Tudás Egységes Alapja, még nem kell úgy vélnünk, hogy *anything goes*, bármi elmegy, mert nem az igaz és nem igaz közti kritériumunknak, vagyis a tudásunknak, csupán annak összegzési kísérletének sikeressége nyert cáfolatot.

TUDÁSKÉP ÉS ÍRÁSBELISÉG

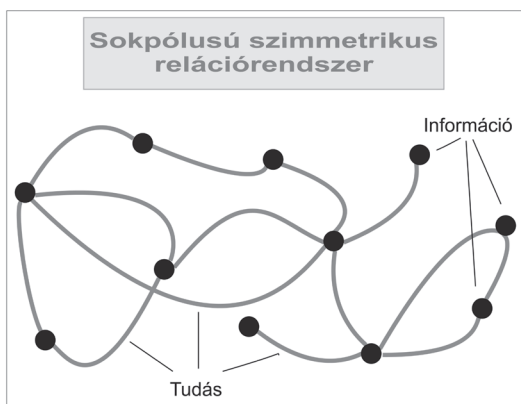
A TARE egyik legsúlyosabb mellékhatása akkor mutatkozik, amikor a „tudni” ige önreflexív használatát vesszük, mivel az önreflexió *szimmetrikus* struktúrát feltételez. Ha a tudás az egység és sokaság között közvetítő sajátos, *rögzített entitásként* értendő, mint az egyszer és mindenkorra változhatatlan könyvekből merített tudás sugallja, a tudásreláció *leírva* maga is, tárgyiasul, s így a tudás tárgyaként lesz kezelendő. Az önreflexió egy sajátos viszony önnön tudásunkhoz: külső megismerendővé teszi a bennünket (részben) konstituáló saját gondolatainkat. Persze az írott kultúra szülőltjére jellemző csak az ilyesfajta skizofrénia: míg saját papírra vetett gondolatainkat nem *olvastuk vissza*, fel sem igen merülhetett bennünk az önismeret efféle kérdése. Amíg – és amióta – a tudást nem rögzíti egyszer és mindenkorra az írás, nincs okunk feltételezni, hogy saját tudásunkról újra és újra tudomást kell szereznünk ahhoz, hogy a sajátunk maradhasson.

A tudásról alkotott nézetek az írásbeliség metaforikáját használva a tudományt valószínűleg leíró instrumentumnak tekintették: a tudás ezek szerint oly módon viszonyul a valósághoz, hogy *leírja* annak szerkezetét. A TARE is azon az elven alapul, hogy létezik a valóság egy örök struktúrája, amely az Írásban – előbb a Szentírásban, majd a tudományos írásokban – a történelem előtt/fölött már írva van, s írva van ugyanígy az örök egység; tudásunk e két örökkévaló kategória között kell, hogy közvetítsen. Az írás megjelenése előtt a tovaillanó élőszó nem készített örökkévaló entitások feltételezésére; nem véletlen az sem – gondoljunk Havelockra (Havelock 1963) –, hogy az írásbeliség hajnalán jött létre a metafizika; az a diszciplína tehát, amely az egyszer és mindenkorra rögzített entitások vizsgálatát tűzte ki célul, s amely a tovaillanót: a történelmet merő illúzióknak titulálta.

TUDÁS: VISZONY ÉS VISZONYULÁS

A tudás a rivális modellben nem egyszer és mindenkorra rögzített, kvázi tárgyiasult viszonyként, hanem sajátos folyamatként: *viszonyulásként* gondolandó el. A folyton alakuló és újrastrukturálódó tudás új metaforikája szintén egy kommunikációtechnológiai forradalomnak köszönheti a mintául szolgáló fogalmiságot: a zsebben hordozható, maroknyi készüléken át elérhető, folyton frissülő és bővülő információval támogatott multimediális kommunikációnak (NYÍRI 2003b). Ezen új fogalmiság a tudás gyakorlati dimenziójára helyezi a hangsúlyt; nem a valóság leírását szolgáló viszonyként, hanem a valóságban való boldogulásunkhoz hasznosítható viszonyulási módként tekint rá. A tudás elsősorban nem tárgyi tudás, hanem az információ áttekinthető elrendezésének: a világgal és egymással való interakciónk sikeresebbé tételének módja.

A tudásreláció szimmetrikus lesz: nem a tudó és tudott, hanem információ és információ között áll fenn; e viszonyok feltalálása segíthet a külvilághoz való (aszimmetrikus) viszonyulásunkban. A tudás igazolása így nem egy tárgyiasult tudásdarabka konfrontálása a reláció túloldalán álló valósággal, hanem hatások gyakorlása, amelyeket a megfelelő ellenhatások kiváltása érdekében végzünk. A tudás így nem is kétpólusú modellben gondolandó el, hanem az információk mint pólusok közötti számtalan, kusza linkek halmazaként, melyek közül hol eltűnik néhány, hol újabbak jelennek meg. A tudás ezen kép alapján az a mód, amely révén eljutunk egyik információtól a másikig; s

nem meglévő tárgyi tudásunktól a valós tárgyakig tehát. A TARE által sugallt megfelelés-vízió téves: nem kell, hogy a tudásunk megfeleljen a valóságnak; elég, ha a világ az elvárásainknak és előrejelzéseinknek megfelelő módon felel meg kérdéseinkre.

Az eleve adott tudásegész eszménye a multimediális kommunikációval a külvilághoz való *lényegileg plurális* viszonyulási mód előtérbe kerülésével végleg reményvesztetté vált. A keresés feladása viszont éppúgy segíthet abban, hogy a tudásegész eszményét végleg feledjük, mint abban, hogy a tudást konstruktív vetülete felől megközelítve új hipotéziseket dolgozzunk ki a *létrehozását* illetően. Tudásunk arra nézve tanácsokkal szolgál, hogy a TARE által fertőzött tudásképet elveszünk, de hogy e tanácsokat milyen cél szolgáltatába állítjuk, az nem vezethető le a meglévő tudásunkból: céljaink nincsenek megírva. Ám éppen annak köszönhetően, hogy a tudásegézt már nem adottként tételezzük, amiről csupán tudomást kell szereznünk, mert az írás már létrehozta azt, mára az esetleges majdani megvalósítás esélyei is jóval kedvezőbbeknek tűnnek.

IRODALOM

- FÁBRI György 2002. Magyar tudomány és infokommunikációs változások. In *Világosság* 8–9, 18 o.
- FOUCAULT, Michel 2000. *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest: Osiris.
- HAVELOCK, Eric A. 1963. *Preface to Plato*. Cambridge: Harvard University Press.
- HEGEL, G. W. F 1977. *Előadások a filozófia történetéről*. I. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LYOTARD, Jean-Francois 1993. A posztmodern állapot. In Lyotard et al. *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég.
- NEUMER Katalin 2004. Nyelvkritika a 17–18. században. Bevezető. In uő. (szerk.) *Minden filozófia „nyelvkritika” I. Nyelvfilozófia Locke-tól Kierkegaard-ig*. Budapest: Gondolat.
- NYÍRI Kristóf 1995. Hálózat és tudásegész. In Sándor Iván. et al. (szerk.) *A század szellemi körképe*. Pécs: Jelenkor.
- NYÍRI Kristóf 2000. *Nyitott tudomány, nyitott oktatás*. URL: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/tudfil/OKTK_2000.htm
- NYÍRI Kristóf 2001. Szavak, képek, tudásegész. In *Világosság* 7–9, 3–10. o.
- NYÍRI Kristóf 2003a. A XXI. század tudományrendszere. In *Világosság* 3–4, 5–8. o
- NYÍRI Kristóf 2003b. *Enciklopédikus tudás a 21. században*. URL: <http://www.mindentudas.hu/nyiri/20031215nyiri.html>